

MARGARITA A. KORZO

Sobranie pripadkov kratkoe (Supraśl 1722) na tle katolickich, siedemnastowiecznych Institutiones morale

Niniejsze studium jest próbą sprecyzowania gatunku literackiego i wskazania ewentualnych źródeł inspiracji, a także znalezienia odpowiedniego miejsca w ramach katolickiego piśmiennictwa teologicznego dzieła, które należy do tradycji greckokatolickiej i które w literaturze przedmiotu nie całkiem słusznie jest określane mianem „katechizm synodu zamojskiego”.

*Sobranie pripadkov kratkoe*¹ zwane przez metropolitę Leona Kiszkę „żivotnoû knigoû”, powszechnie zaś po prostu „katechizm” albo „kazusy”, powstało na podstawie decyzji synodu zamojskiego z 1720 r. W trosce o religijne wychowanie wiernych i kształcenie duchownych ojcowie synodu zarządzili opracowanie między innymi dwu katechizmów, czy raczej dwu wersji podstawowego katechizmu Kościoła greckokatolickiego: wersji skróconej i bardziej popularnej pod względem ujęcia prawd wiary, dla prostych wiernych, oraz wersji rozbudowanej dla potrzeb duchowieństwa. Obydwie wersje miały powstać w gwarze ludowej,

¹ *Sobranie pripadkov kratkoe, i duhovnym osobom potrebnoe. Imušee v sebe Nauku o Sakramentah, o desâti Božih Prikazanâh, o Prikazanâh Cerkovnyh, i o Nauce Hristianskoj, s vykladom Simvola, ili Ispovedaniâ Very Pravoslavnyâ Kafoličeskiâ, s vykladom Molyty: Otče naš: i Bogorodice Devo. Takožde nauku, kako podobael nastavlâti malyh, ili nevežov, v Vere Pravoslavnoj, soderžašee.*

urzędnicy kościelni mieli zaś zadbać o to, aby książka była sprzedawana po przystępnej cenie.

Potrzeba przygotowania nowego katechizmu była bardziej niż oczywista: tradycja katechetyczna w Kościele greckokatolickim była reprezentowana *de facto* przez dwa dzieła. Najwcześniejsze, tradycyjnie uważane za pracę Jozafata Kuncewicza, jest datowane na 1623 r.², kolejne wyszło spod prasy drukarni uniewskiej dopiero w roku 1685³. Zakres zastosowania obydwu tekstów w praktyce duszpasterskiej i ich oddziaływanie na prostych wiernych są nieznane. Z drugiej zaś strony wiadomo, że zarówno katechizm przypisywany Kuncewiczowi, jak i tekst redagowany przez biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego powstały na podstawie popularnych w Europie katolickich prac katechetycznych i były wzorowane odpowiednio na *Dottrina Christiana* (Romae 1571) hiszpańskiego jezuitę Jakuba Ledesmy (1519-1575) i *Hortus pastorum* (Coloniae 1626/1627) moralisty belgijskiego Jakuba Marchanta (1585-1648).

Nadzorować przygotowanie katechizmu synodu zamojskiego i „dokładać [do tej pracy] własnych starań” miał osobiście metropolita⁴. Nie da się dokładnie ustalić, w jakim stopniu Leon Kiszka uczestniczył w układaniu katechizmów: czy określenie synodalne „*cura, et studio ipsius Illustrissimi Metropolitanani*” świadczy o tym, że metropolita był jednym z autorów, czy kompilatorów danych tekstów? O jego autorstwie brak jakichkolwiek wzmianek w przedmowie do pierwszego wydania *Sobraniâ pripadkov* z 1722 r. Natomiast nasuwa się przypuszczenie, że przynajmniej jedno z wcześniejszych dzieł Kiszki zostało wykorzystane w trak-

² M. Korzo, *Polski przekład katechizmu Jakuba Ledesmy TJ i jego wpływ na tradycję unicką w XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2004, t. XLVIII, s. 149-159.

³ *Katichisis albo nauka christianskaâ, vkorotce z roznych avtorov zbrannaâ.*

⁴ „...necessariam Christianae doctrinae explicationem praesens Synodus per viros ab Illustrissimo Metropolitanato deputandos, compendam, imprimendam, ac omnibus Parochis distribuendam esse censuit”; „...praeter Catechismum ad instructionem populi, alter edatur cura, et studio ipsius Illustrissimi Metropolitanani ad erudiendos Parochos lingua vernacula, atque eis constituto certo, ac moderato pretio distribuatur” (*Synodus Provincialis Ruthenorum habita in civitate Zamoscia Anno MDCCXX Sanctissimo Domino Nostro Benedicto PP. XIII dicata*, Romae 1724, p. 60, 61).

cie przygotowywania katechizmu synodu zamojskiego. Jeszcze będąc nauczycielem w szkole bazylianów we Włodzimierzu przyszedł metropolita przygotował do druku niewielką rozprawę teologiczną w języku polskim *Now rożnych przypadkow z pełni doktorow Theologii Moralney ziawiony*⁵, utrzymaną w duchu ówczesnej kazuistyki katolickiej. Rozprawa – sądząc z treści – nie należała do utworów *sensu stricto* dogmatycznych, lecz miała jako podręcznik służyć wyłącznie celom edukacyjnym. Owa praca należąca dziś do druków rzadkich cieszyła się widocznie w swoim czasie pewną popularnością, świadectwem której są jej XVIII-wieczne kopie rękopiśmienne zachowane w zbiorach poszczególnych monasterów bazyliańskich⁶.

Nawet sama nazwa tzw. katechizmu zamojskiego: *Sobranie pripadkov* jakby naśladuje nazwę pracy Kiszki *Now rożnych przypadkow*. Sporo wspólnego da się zauważyć również w układzie i treści obu dzieł.

Rozprawa przyszłego metropolity składa się z trzech części. Pierwsza „O Sakramentach” jest podzielona na jedenaście rozdziałów i omawia podstawową naukę z zakresu sakramentologii (materia i forma jako części zasadnicze, także łaska i „charakter”, czyli niezmałalne znaki duchowe chrztu, bierzmowania

⁵ Lublin: Collegium SI, 1693 (egz. BUW Sd. 711.161). J.D. Wagilewicz w swej bibliografii wspomina tylko to dzieło Kiszki (*Pisarze polscy rusini wraz z dodatkiem pisarzy łacińscy rusini*, do druku przygotował i przedmową poprzedził R. Radyszewski, Przemysł 1996, s. 107-112); inni zaś badacze przypisują metropolicie *Instructio pro parochis et catechismus pro populo*, wydaną po łacinie w Supraślu w 1722 r., myląc ją widocznie z katechizmem zamojskim (E. Ozorowski, *Kiszka Leon*, w: *Słownik polskich teologów katolickich*, Ks. H.E. Wyczawski OFM (red.), t. 2, Warszawa 1982, s. 278-279). Wydania łacińskiego nie wspomina katalog druków oficyny supraskiej (M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Katalog druków supraskich*, Warszawa 1996). Badacz XIX-wieczny, S. Nedeł'skij, również twierdził, że w 1697r. pełniąc urząd wikarego wileńskiego monasteru Św. Trójcy Kiszka rzekomo drukuje w Połocku *Naukę o sakramentach* albo *Zebranie nauki o sakramentach* w języku słowiańskim (*Uniatskij metropolit Lev Kiška i ego značenie w istorii unii*, Wilna 1893, s. 276-277). *Naukę o sakramentach* wspomina A.C. Petruševič (*Svodnaâ Galicko-russkaâ letopis' s 1600 po 1700 god*, L'vov 1874, s. 386). Brak danych o istnieniu jakiegokolwiek oficyny wydawniczej w Połocku w tym okresie.

⁶ Na przykład w Zachorowie (Dział Rękopisów Biblioteki Akademii Nauk we Lwowie, dział 3, rkps MV-538, datowany na 1749 r.).

i święcenia; szczegółowe omówienie poszczególnych sakramentów), zawiera również połączony tematycznie z sakramentem małżeństwa rozdział „O Kontraktach”. Część druga jest poświęcona stosowanym w Kościele podstawowym cenzurom, to jest karom duchownym. Część trzecia dotyczy dziesięciu przykazań Bożych i pięciu przykazań kościelnych, rozpatrywanych przez Kiszkę bardzo szczegółowo. *Now rożnych przypadkow* często odsyła czytelników do tradycji kościelnej, jakkolwiek wśród autorów, na których powołuje się przyszedły metropolita przeważają średnio-wieczni i współcześni mu teolodzy zachodni: Tomasz z Akwinu, Bonawentura, Francisco Suárez, Francisco Vasques, Francisco Toletus, Jan Azor, Roberto Bellarmino, Domingo Soto, Jan Molina i inni; występują pojedyncze cytaty uchwał soborów we Florencji i Trydencie. Brak natomiast jakichkolwiek wzmianek ojców wschodnich. Z olbrzymiego dorobku teologicznego i liturgicznego Kijowskiej metropolii Kiszka wspomina tylko *Trebnik* (Kijów 1681 r.), powołując się na niego w rozważaniach o sakramencie chrztu. Ciekawą cechą rozprawy przyszedłego metropolity jest wprowadzenie elementu porównawczego: na przykład omawiając sakrament kapłaństwa porównuje formuły święceń kapłańskich w tradycji rzymskokatolickiej i „na Rusi”.

Wracając do tzw. katechizmu synodu zamojskiego trzeba podkreślić, że ów tekst składa się właściwie z kilku części. Część wstępna, adresowana bezpośrednio do osób duchownych, zawiera szczegółowe omówienie wszystkich uchwał synodu w Zamościu, poruszających między innymi sprawy obrzędowości i karności kościelnej. Dalej następuje szesnaście rozdziałów, z których przeważająca większość, bo aż piętnaście, to swego rodzaju manuale dla duchowieństwa. Całość jest ujęta w formie pytań i odpowiedzi. Po wstępnych rozważaniach o sakramentach w ogólności (tj. rozległym wprowadzeniu do sakramentologii) następują rozdziały o sakramentach w szczególności: chrzcie, bierzmowaniu, eucharystii. Rozdział piąty omawia zagadnienie służby bożej, między innymi sytuacje wątpliwe albo niezręczne, mogące się przytrafić w trakcie sprawowania świętej liturgii. Potem *Sobranie pripadkov* znów wraca do sakramentów i rozpatruje po kolei pokutę

i warunki uzyskania indulgencji, namaszczenie chorych, kapłaństwo. W ostatnim rozdziale sporo uwagi poświęca się zagadnieniom symonii i bigamii, sprawom kształcenia osób duchownych i uprawnień do konsekracji budynków kościelnych, do rozdawania indulgencji i udzielania odpustów. Po sakramencie kapłaństwa następują rozważania o poszczególnych stopniach urzędu duchownego (o biskupach, archimandrytach, mnichach i mniszках) i zakresie ich uprawnień kanonicznych, przywilejach osób duchownych, wymogach stawianych kandydatom do święceń, o porządku wydalenia ze stanu duchownego. Naukę o sakramentach w szczególności zamyka rozdział o małżeństwie. Kolejne rozdziały, od jedenastego po trzynasty, zawierają rozważania o wierze i symbolu wiary; o nadziei i modlitwach „Ojcze nasz” i „Zdrowaś Maryjo”; miłości i przykazaniach zarówno Bożych jak i kościelnych. Rozdział o miłości należy w dziele do najbardziej rozbudowanych. W kontekście tłumaczenia przykazań są poruszane między innymi zagadnienia etyki stanowej (przykazanie szanowania rodziców), obowiązek restytucji i jej wykonanie („nie kradnij”), przytacza się klasyfikację grzechów (w tym poszczególnych zabobonów ludowych), dzieł miłosierdzia wobec duszy i wobec ciała, cnót teologicznych, błogosławieństw i rad ewangelicznych, darów i owoców Ducha Św. Kolejny, czternasty rozdział dotyczy kontraktów i umów (kupno-sprzedaż, pożyczka, аренда, dzierżawa, zastaw, darowizna, wiano), piętnasty omawia zagadnienia kar kościelnych (klątwa, ekskomunika, interdykt, suspensa, wyłączenie dla zakonników), nieprawidłowości i przeszkody do otrzymania święceń kapłańskich. Końcowy (szesnasty) rozdział *Sobranîâ pripadkov* stanowi katechizm w ścisłym tego słowa znaczeniu, jest on przytaczany równoległe po polsku i po słowiańsku; o jego układzie i źródłach miałam okazję pisać gdzie indziej⁷.

Porównując *Sobranie pripadkov* z wcześniejszą pracą Leona Kiszki stwierdza się wielkie, czasami dosłowne, podobieństwo

⁷ *Unia brzeska a literatura katechetyczna: Kilka uwag w sprawie teologii unickiej od XVII do połowy XVIII wieku*, w: *Śladami unii brzeskiej*, R. Dobrowolski, M. Zemło (red.), Lublin 2010, s. 63-80.

wielu rozdziałów, zwłaszcza „O kontraktach” i „O karach”. W tym właśnie przypadku rozprawa metropolity prawdopodobnie była źródłem *Sobraniâ* niezależnie od tego, w jakim stopniu Kiszka osobiście uczestniczył w przygotowaniu katechizmu synodu zamojskiego. Do ewentualnych źródeł da się również zaliczyć pouczenie *Naouka iereom, do porâdnogo otpravovanâ služby Božie velce potrebnâ* w składzie *Služebnika* (Wilno 1617, k. 4–29v), ułożone, zdaniem P. Galadzy, przez Jozafata Kuncewicza i Leona Krewżę⁸: właśnie w tej *Nauce* po raz pierwszy w piśmiennictwie metropolii Kijowskiej jest przytaczana rozległa lista przypadków mogących się przytrafić podczas sprawowania Eucharystii. W drugiej połowie XVII stulecia dane pouczenia po przeróbce trafiły za pośrednictwem *Trebnika* Piotra Mohyły (Kijów 1646) do ksiąg liturgicznych druku moskiewskiego (np. 1699, 1705, 1717, 1734, 1747)⁹ i zostały powtórzone w *Sobraniu pripadkov* synodu w Zamościu.

Jak można określić gatunek *Sobraniâ pripadkov*? Owa praca na pewno nie wzorowała się na wcześniejszej tradycji wschodniochrześcijańskiej, bo brak w niej odwołania do dzieł o opisanym wyżej układzie i treści. W tradycji katolickiej zaś, ze wszystkich istniejących w tym okresie gatunków literatury teologicznej *Sobraniâ pripadkov* najbardziej odpowiada tak zwanym *Institutiones morales*. Tym mianem w wieku XVII określano zarówno gatunek literatury, jak i pewną formę rozwoju katolickiej teologii moralnej jako odrębnej dziedziny teologicznej. Samą nazwę spotyka się w *Ratio Studiorum* Towarzystwa Jezusowego z 1599 r., pochodzi ona z pracy jezuita hiszpańskiego Jana Azora (1536-1603)¹⁰, który

⁸ P. Galadza, *Liturgične pytanâ i rozvitok bogoslužen' naperedodni berestejs'koi unii aŭ do kinčâ XVII stolittâ*, w: *Berestejs'ka unia ta vnutrišne žittâ Cerkvi v XVII stolitti. Materialy Četvertyh "Berestejs'kih čitan'"*, L'viv; Luc'k; Kijiv 2-6 žovtnâ 1995 r., B. Gudžák (red.), L'viv 1997, s. 1-28.

⁹ A. V. Petrovskij, *Učitel' noe izvestie pri Slavânskom Služebnikie*, „Hristianskoe Čtenie”, Sankt-Petersburg 1911, č. IV, s. 552-572; č. VII-VIII, s. 917-936; č. IX, s. 1206-1222.

¹⁰ Za jego życia drukiem ukazał się tylko tom pierwszy: *Institutiones morales, in quibus universae quaestiones ad conscientiam recte aut prave factorum pertinentes breviter pertractantur*, Romae 1600; drugi i trzeci wyszły spod prasy po śmierci Azora (odpowiednio: 1606 i 1611). Zakres dzieła hiszpański jezuita ograniczył wyłącznie do problemów sumienia moralnego: „*In his ea breviter complector quae theologi, quae canones et leges,*

jako doradca generała Klaudiusza Akwawiwy w dziedzinie prawa kanonicznego brał czynny udział w przygotowaniu tego dokumentu. Dzieło Azora wzorowało się w pewnym sensie na tradycji średniowiecznych sum spowiedniczych i dorobku portugalskich kanonistów: Marcina Azpilcuety (tj. Doktora Navarrusa, zm. 1586) i jezuitę Henrika Henriquesa (1536-1608).

Institutiones powstawały jako podręczniki z zakresu teologii moralnej. Poruszały ogólne kwestie sumienia, prawa, grzechu, zawierały wykład przykazań i bardzo szczegółowy wykład sakramentów. Zgodnie z ówczesną nauką Kościoła katolickiego sakramenty były traktowane w pierwszym rzędzie jako środki zaradcze przeciwko grzechom (i właśnie dlatego ten rozdział następował we wcześniejszych dziełach gatunku po przykazaniach i po omówieniu różnych rodzajów grzechów), w drugim zaś jako pomoc do osiągnięcia celu ostatecznego, także jako elementy wewnętrzne moralnego życia człowieka¹¹. Od lat trzydziestych XVII stulecia *Institutiones* zawierają również część „Etyka stanowa”¹². Na *Institutiones* Azora wzorowało się wielu późniejszych teologów, a ich układ i treść w znacznej mierze przyczyniły się do kształtowania charakteru katolickiej teologii moralnej w wieku XVII. Do najbardziej wpływowych dzieł tego gatunku należała praca jezuitę niemieckiego Hermanna Busenbauma (1600–1668) *Medulla theologiae moralis* (Monasterii ca. 1645/1650), która doczekała się prawie dwustu wydań do końca XVIII w. i cieszyła się wielką popularnością w Rzeczypospolitej.

Sobranie pripadkov również da się zaliczyć do tradycji *Institutiones morales*, jakkolwiek z pewnymi zastrzeżeniami. Na czym one polegają? Azor podzielił teologię moralną na *ogólną* (teoretyczną) i *szczególą* (praktyczną). Rozważania teoretyczne są oparte na części drugiej *Sumy Teologicznej* Tomasza z Akwinu. Tomasz rozpatruje w tej części również cel ostateczny, dary i owoce Ducha Św.,

quae pontificii ac civilis iuris interpretes, quae summistae litteris prodiderunt de iis, quae pertinent ad conscientiam recte aut prave factorum”.

¹¹ F. Greniuk, *Teologia Moralna w swej przeszłości*, Sandomierz 2006, s. 53-54.

¹² Tamże, s. 76.

błogosławieństwa ewangeliczne. Brakuje tych rozdziałów u Azora i większości (jakkolwiek nie wszystkich!) teologów tego okresu, bo zgodnie z *Ratio Studiorum* owe zagadnienia należało omawiać w ramach teologii spekulatywnej, czyli dogmatycznej¹³. Część praktyczna *Institutiones* zawierała wykład przykazań, sakramentów, cenzur i kar ekspiacyjnych.

Porównując *Sobranie pripadkov* z *Institutiones* zauważa się, że tzw. katechizm synodu zamojskiego porusza wyłącznie zagadnienia teologii moralnej szczegółowej, pomijając zagadnienia teoretyczne. W późniejszej edycji uniewskiej z 1745 r. (do której jeszcze powrócę) został dodany co prawda rozdział o sumieniu, który w *Institutiones* Azora i u wielu innych moralistów katolickich wchodził w skład części teoretycznej. W odróżnieniu od *Institutiones*, *Sobranie* – jak się wydaje – było przeznaczone w pierwszym rzędzie nie do celów edukacyjnych: miało być swego rodzaju manuale duchowieństwa parafialnego. Autorzy *Sobraniâ* również pomijają zagadnienia celu ostatecznego, ale w kontekście przykazań Bożych rozpatrują dzieła miłosierdzia, dary i owoce Ducha Św., błogosławieństwa ewangeliczne.

Na marginesie warto dodać, że późniejsze podręczniki, na podstawie których uczono bazylianów w drugiej połowie XVIII w. już w całości naśladują układ *Institutiones*. Za przykład mogą posłużyć rękopiśmienne notatki z teologii moralnej sporządzone przez niejakiego nowicjusza Marcinkiewicza w 1787 r.¹⁴ Podręcznik składa się z rozdziałów: „Obowiązki względem Boga”, „Obowiązki względem siebie” (zawiera wykład Dekalogu i przykazań kościelnych), „Obowiązki hypotetyczne” (pakta, kontrakty, również sakrament małżeństwa jako rodzaj kontraktu) i „O środkach wypełnienia cnot y obowiązków chrześcijańskich” (dotyczy zagadnień łaski i sakramentów).

¹³ Tamże, s. 59.

¹⁴ *Theologia Dogmatyczna, moralna, y Pastoralna przez X. Jmci. XX. Professorow Seminarium Diecezjalnego, to iest Moralna przez X. Łapczyńskiego, Pastoralna przez X. Witoszyńskiego wydłktowana, a spisana przez Marcinkiewicza słuchacza tejeże w roku 1787...*, Dział Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie, Akcesja № 2064.

Zauważmy na marginesie i to, że *Institutiones morales* były swego rodzaju źródłem inspiracji także dla teologów prawosławnych metropolii Kijowskiej, i to znacznie wcześniej. Ciekawym przykładem jest dzieło archimandryty Ławry Kijowskiej, Innocentego Gizela (zm. 1683) *Mir s Bogom človeku*, które ukazało się w 1669 r. w języku cerkiewnosłowiańskim. Gizel korzystał przeważnie z dorobku szkoły dominikańskiej¹⁵, lecz słynna *Medulla theologiae moralis* Busenbauma również należała do jego podstawowych źródeł. Dzieło archimandryty Kijowskiego miało wielki rozgłos zarówno wśród prawosławnych w Rzeczpospolitej, jak i wśród współczesnych w Rosji.

Jest rzeczą ciekawą, że *Sobranie pripadkov* jeszcze w trakcie przygotowania wywołało niezadowolenie ze strony bazylianów, z tego powodu jego tłumaczenie łacińskie dwa razy poddawano cenzurze Kongregacji Propagandy Wiary¹⁶. Tak zwany „katechizm synodu zamojskiego” miał kilka wydań. Pierwsze ukazało się w 1722 r. w Supraślu. Wydanie drugie, identyczne, już za metropolity Atanazjusza Szeptyckiego, w oficynie uniewskiej w 1732 r. Jedyna różnica polega na tym, że w edycji supraskiej katechizm w ścisłym tego słowa znaczeniu jest przytaczany równolegle w wersji polskiej i słowiańskiej, natomiast w uniewskiej polskiego tekstu brak.

Oprócz opisanego w bibliografii drugiego wydania *Sobraniâ pripadkov* istnieje kilka dosłownych albo przerobionych przedruków tego dzieła, które nie zawsze są tożsame z katechizmem synodu zamojskiego. Jeden z takich przedruków jest znany bibliografii jako *Poučenie o svâtyh tajnah, o dobrodeteleh bogoslovskih, o zapoviedeh Božiih, o zapoviedeh cerkovnyh, o grehah, o kaznâh cerkovnyh s priloženiem obyčnej nauki o dogmatah very kafoličeskoj, v kratce sobrannoe*. Dzieło ukazało się z polecenia metropolity Szeptyckiego

¹⁵ M. Korzo, *Vnešnââ tradiciâ kak istočnik vdohnoveniâ. K voprosu ob avtorstvie kievskih i moskovskih pravoslavnyh tekstov XVII v. Dva primera*, „Studi Slavistici” 2009, t. VI, s. 59-84.

¹⁶ S. Nedel'skij, *Uniatskij metropolit Lev Kiška*, s. 263-264; F.Ů. Kračkovskij, *Očerki Uniatskoj Cerkvi*, „Čteniâ v Obščestvie istorii i drevnostej rossijskich pri Moskovskom universitete”, Moskva 1871, kn. 2, otдел I, s. 271.

w oficynie uniewskiej 29 maja 1745 r.¹⁷ Wydawca częściowo zmienił układ pracy: została ona podzielona na dwie części (końcowe rozdziały poczynając od jedenastego weszły w skład części drugiej), co nadało jej wygląd bardziej przypominający *Institutiones*. W *Poučeniû* ósmy rozdział (o sakramencie kapłaństwa) połączono z tematycznie bliskim mu dziewiątym (o biskupach, archimandrytach, mnichach i mniszkach); rozważania o małżeństwie uzupełniono wskazówkami praktycznymi o przeszkodach do zawarcia małżeństwa (w tym kontekście umieszczono po raz pierwszy wzmiankę o różnicach w wierze jako przeszkodzie poważnej), wyszczególnione są także stopnie pokrewieństwa i powinowactwa. Zauważmy na marginesie, że rozdział o małżeństwie (które traktowano nie tylko jako sakrament kościelny, lecz również jako rodzaj kontraktu) należał do najbardziej rozbudowanych w *Sobranii pripadkov*; w *Poučeniû* zajmuje on jeszcze więcej miejsca. Drobne uzupełnienia wydawcy wprowadzili do nauki o spowiedzi (m.in. znane od XIII-wiecznych sum spowiedniczych warunki dobrej spowiedzi w formie rymowanej); przykazania Boże i kościelne zostały rozdzielone i stanowią w edycji uniewskiej osobne rozdziały, a pomiędzy nimi i klasyfikacją grzechów wydawcy dodali rozważania „O Sumieniu”, z tradycyjnym dla ówczesnej teologii katolickiej podziałem sumienia na „prawdziwe” i „fałszywe czyli błędne”, „pewne” i „wątpliwe”, „szerokie” i „skrupulatne”; poszerzono rozdział o karach kościelnych (podrozdział „Kłątwa” zawiera w *Poučeniû* urywki z bulli *Coenae Domini*); katechizm we właściwym tego słowa znaczeniu jest przytaczany tylko cyrylicą.

Po edycji uniewskiej *Sobranie pripadkov* drukowano kilkakrotnie w ciągu XVIII stulecia pod tytułem *Bogoslovie nравоučitel'noe* w oficynach monasteru Poczajowskiego (1751, 1756, 1787) i Lwowskiego bractwa Zaśnięcia (1752, 1756, 1760). Poszczególne wydania zawierają dwujęzyczny (polsko-cerkiewnosłowiański) *Leksikon, sireč' slovesnik*, ułożony jeszcze za metropolity Leona Kiszki i wydany jako broszura w 1722 r. w Supraślu. *Leksikon* zawierał

¹⁷ Korzystałam z egzemplarza Biblioteki Państwowej w Moskwie, sygnatura 4°, 4330.

podstawową terminologię liturgiczną i miał służyć duchownym greckokatolickim (w pierwszym rzędzie bazylianom), którzy nie zawsze byli w stanie sprawnie posługiwać się językiem cerkiewnosłowiańskim i tak zwaną „prostą mową”.

Zakres zastosowania *Sobraniâ pripadkov* w praktyce duszpasterskiej jest prawie nieznanym: do lat sześćdziesiątych XVIII w. akta wizytacji zawierają dość nikłą informację o składzie bibliotek parafialnych, jakkolwiek spotyka się pojedyncze wzmianki o tzw. „Kazusach” Leona Kiszki¹⁸. W końcu zaś XVIII stulecia misjonarze Towarzystwa Jezusowego notują w swoich sprawozdaniach, że tzw. katechizm synodu zamojskiego znajduje się prawie we wszystkich greckokatolickich parafiach na ziemiach białoruskich¹⁹.

¹⁸ *Księga wizyty dziekańskiej dekanatu podlaskiego przeze mnie księdza Bazylego Benedykta Gutorskiego dziekana podlaskiego, plebana golniewskiego w roku 1773 miesiąca Novembra dnia 17 iuxta vetus kalendarza sporządzona*, J. Maroszek, W.F. Wilczewski (oprac.), Białystok 1996, s. 125.

¹⁹ M. Inglot, *Katecheza w misjach ludowych Jezuitów Białoruskich 1773-1820*, Warszawa 1988, s. 86, mps, Biblioteka Naukowa Księży Jezuitów w Krakowie, bez sygnatury.

